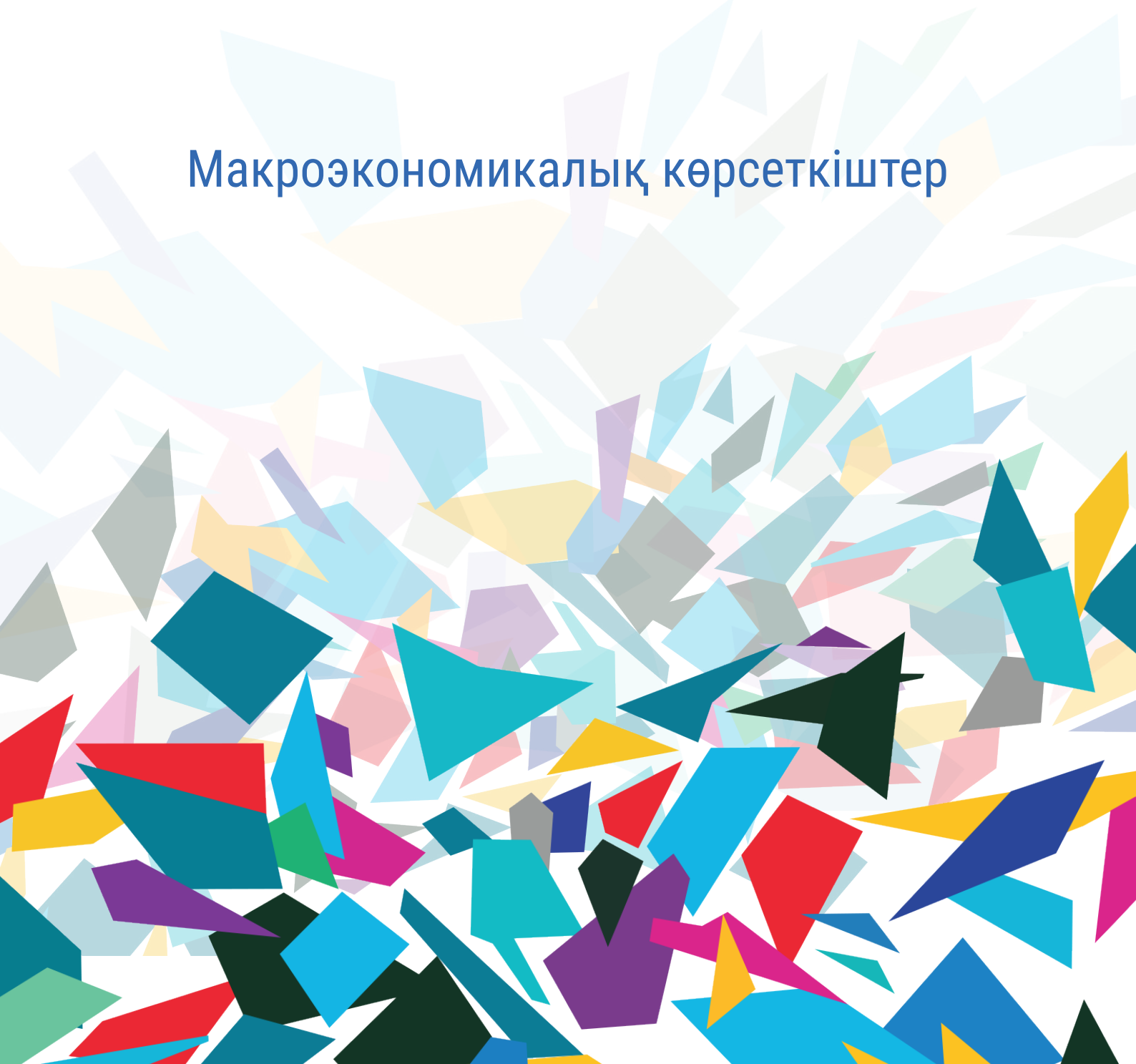

ЭКОНОМИКС

Макроэкономикалық көрсеткіштер

Дәрістің жоспары:

1. Экономикадағы табыстар мен шығындар.
2. Жалпы ішкі өнімді өлшеу.
3. Номинал және нақты жалпы ішкі өнім. Тұтынушылық бағалар индексі және жалпы ішкі өнім дефляторы.

Экономикадағы табыстар мен шығындар

Бірінші сұрақта біз нақты ағындар және ақшалай ағындар деген екі маңызды категорияға тоқталамыз. Макроэкономикалық теорияда ұлттық экономика шеңберінде табыстар мен шығындардың шеңберлі айналымы туралы зерттеледі.

Нарықтық қатынастар жағдайында алуан түрлі тауарлар мен қызметтердің көптеп өндіріледі, ал олардың өндірісіне әртүрлі факторлар қатысады. Нарықтың белгілі субъектілері әртүрлі факторлардың иелері ретінде табыстарды алып отырады. Бірақ осындай субъектілердің табыстары бір уақытта нарықтағы басқа бір субъектілердің шығындары ретінде көрінеді. Сондықтанда, макроэкономикалық талдау тұрғысынан табыстар мен шығындардың айналымы туралы қарастырудың маңызы зор болып табылады.

Негізінен, ұлттық экономика шеңберінде айналатын табыстар мен шығындардың қалыптасуына нарықтың барлық субъектілері қатысады. Ол қарапайымнан күрделіге қарай кете береді. Осындай айналымның бірнеше түрлері орын алады. Табыстар мен шығындар тепе-теңдігін «Экономикс» оқулығының осы тақырыпқа қатысты берілген шеңберлі айналым моделінің сызбасынан көруге болады.

Сол сызбаға үңілсеңіз, сағат тілі бойымен жүретін бағыт бойынша үй шаруашылықтарынан өндіріс факторлары нарығына факторлық қызметтер (еңбек, капитал, жер қызметтері) келіп түседі. Өз кезегінде, игіліктер нарығы арқылы фирмалардан үй шаруашылықтарына әртүрлі материалдық және материалдық емес игіліктер келіп түседі. Сағат тілі бойымен жүретін ресурстар мен соңғы өнімдер ағынын нақты ағындар деп атайды. Нақты ағындар ақшалай ағындармен қамтамасыз етіліп отырады. Сондықтан сағат тіліне қарсы жүретін бағытты ақшалай ағындар деп атайды. Фирмалардан үй шаруашылықтарына факторлық қызметтердің төлемдері келіп түседі. Үй шаруашылықтары үшін – бұл олардың табыстары болып табылады. Ал фирмалар үшін – бұл олардың шығындары ретінде көрінеді. Әріқарай сағат тіліне қарсы бағыт бойынша үй шаруашылықтарынан фирмаларға соңғы тауарлар мен қызметтерді сатып алғаны үшін төлемдер келіп түседі. Үй шаруашылықтары үшін бұл ақшалай төлемдер шығындары, ал фирмалар үшін табыстары болып табылады.

Біз тек қана бұл үлгіде үй шаруашылықтары мен фирмалардың өзара әрекеттері туралы айтып отырмыз. Алайда берілген сызбада табыстар мен шығындар айналымының толыққанды үлгісі көрсетілген, яғни, макроэкономикалық барлық субъектілері қатысатын ашық экономикадағы үкіметтің қатысуымен жүретін шеңберлі айналым үлгісі қарастырылады.

Жалпы ішкі өнімді өлшеу

Бұл сұрақта аса маңызды деген негізгі макроэкономикалық көрсеткіштерге, әсіресе, жалпы ішкі өнім категориясына тоқталамыз. Экономикалық теория ұлттық өндірістің жиынтық көлемі мен нәтижелерін өлшеу үшін ұлттық шоттар жүйесін және оның құрамындағы агрегатталған макроэкономикалық көрсеткіштерді қолданады.

Ұлттық шоттар жүйесі (ҰШЖ) – бұл елдің экономикалық қызметінің жалпы нәтижелері туралы көрсеткіштерді алу үшін құрылатын кестелер мен есеп-шоттар түріндегі өзара байланысқан статистикалық көрсеткіштердің жүйесі. ҰШЖ алғаш рет американдық экономист, Нобель сыйлығының иегері Саймон Кузнец жасаған. Өткен ғасырдың 60-жылдарынан бастап ол Біріккен Ұлттар Ұйымымен мақұлданып, барлық елдерге стандартты жүйе ретінде ұсынылды.

ҰШЖ-не кіретін әртүрлі көрсеткіштер ұлттық өндірістің деңгейін белгілі бір уақыт мезетінде өлшей алады, экономиканың қызмет етуіне әсер ететін факторларды ашып көрсете алады, экономиканың болашақтағы даму үрдістерін анықтай алады, мемлекеттің экономикалық саясатын қалыптастыруға және оны жүргізуге мүмкіндік береді. Сәйкесінше, ҰШЖ ұлттық экономиканың тепе-теңдік жағдайын және оның жағдайына әсер ететін экономикалық саясаттың жай-күйін анықтайды. ҰШЖ-де бір жағынан, қолда бар ресурстардың жалпы көлемі, ал екінші жағынан, сол ресурстардың қолданылу деңгейі анықталады. Ол экономикалық қатынастарға қатысушылардың арасындағы жиынтық айырбас операцияларының тепе-теңдігін көрсетеді.

ҰШЖ құрамында жалпы ішкі өнім (ЖІӨ) аса маңызды көрсеткіш болып табылады. Жалпы ішкі өнім деген не?

ЖІӨ – бір жыл ішінде белгілі бір елдің территориясында өндірілген соңғы тауарлар мен қызметтердің нарықтық ақшалай құны. ЖІӨ-ді дұрыс есептеу үшін берілген жылы өндірілген соңғы тауарлар мен қызметтердің құны есепке алынуы тиіс, яғни бұл жерде қайта есептеу болмау керек. Бұл соңғы игіліктер үй шаруашылықтары немесе фирмалар шеңберінде тұтынылады және аралық өнімдерге қарағанда қайта өңдеуге қатыспайды. Мысалы, азық-түлік тауарлары, кір жуғыш машиналар, шаштараз қызметі, т.б. Ал осылармен салыстырғанда, мәселен, нан зауытының нан пісіру үшін сатып алатын ұн өнімі аралық өнім болып табылады. Мыналар аса маңызды.

ЖІӨ көрсеткішінің құрамына кейбір келісімдер бойынша жасалған құндар кірмейді:

1. Бір жыл ішінде жасалған өндірістік емес келісімдерді есепке алмайды. Оларға таза қаржылық келісімдер мен ұсталған тауарларды сату жатады. Қаржылық келісімдердің үш түрі орын алады: а) мемлекеттің трансферттік төлемдері (сақтандыру жарналары, жұмыссыздық бойынша жәрдемақылар, зейнетақылар, шәкіртақылар, т.б.); ә) жеке трансферттік төлемдер (студенттерге ата-анасының ақша аударуы, туыстарының берген сыйлықтары, т.б.); б) құнды қағаздар бойынша келісімдер (акцияларды, облигацияларды сату-сатып алу, т.б.).

2. Бір жыл ішінде жасалған өндірістік емес қызметтің түрлерін есепке алмайды. Оларға үй шаруасындағы отбасылық жұмыстар, көршіге көмек беру, қайырымдылық қызметтері және қызметтің басқа да түрлері жатады.

3. Бір жыл ішінде жасалған қоғамға зиян алып келетін кейбір келісімдерді есепке алмайды. Мәселен, есірткіні сату.

Енді ЖІӨ-ді есептеудің әдістерін қарастырайық.

ЖІӨ-ді есептеудің негізгі үш әдісі бар:

Бірінші әдіс:

1. Қосылған құн әдісі. Қосылған құн көрсеткіші ЖІӨ-де қос есептеуді болдырмайды. Ол дайын игіліктерді сату құны мен материалдарды, шикізаттарды, құрал-жабдықтарды, басқа да ресурстарды сатып алу құны арасындағы айырмашылықты көрсетеді. Басқаша айтқанда, қосылған құн – бұл фирманың басқа фирмалардан сатып алып тұтынған шикізаттары мен материалдардың құнын алып тастағандағы өнімінің нарықтық бағасы. Елдегі барлық фирмалардың өндірген қосылған құндарын қосу арқылы ЖІӨ-ді анықтауға болады, яғни ол соңғы нәтижесінде шығарылған тауарлар мен қызметтердің нарықтық құнын сипаттайды.

Келесі, екінші әдіс:

2. Шығындар әдісі бойынша ЖІӨ-ді есептеу. Шығындар негізінде ЖІӨ-ді есептеу кезінде ұлттық экономика масштабындағы барлық экономикалық субъектілердің шығындары есепке алынады:

- 1) Үй шаруашылықтарының тұтынушылық шығындары (С).
- 2) Фирмалардың жалпы жеке инвестициялары (I).
- 3) Мемлекеттік шығындар (G).
- 4) Таза экспорт (NX).

Осы шығындар ЖІӨ көлемін (Y) құрайды және ол жылдық өндірістің нарықтық бағасын көрсетеді:

$$Y = C + I + G + NX$$

Бұл формула негізгі макроэкономикалық теңдестік деп аталады.

Үшінші әдіс:

3. Табыстар бойынша ЖІӨ-ді есептеу әдісі. ЖІӨ-ді осы әдіс арқылы факторлық табыстардың жиынтық сомасы деп қарастыруға болады. Жалақы, пайыз, рента, пайда сияқты факторлық табыстардың есепке алынуымен қатар, жанама салықтар, амортизация, меншіктен түскен табыстар, бөлінбеген пайда көрсеткіштері де ЖІӨ-ге жатқызылады.

Шығындар мен табыстар бойынша есептелетін ЖІӨ-ді төмендегі кесте арқылы да көрсетуге болады:

Шығындармен есептелген ЖІӨ

Табыстармен есептелген ЖІӨ

1. Тұтыну шығындары (C)

1. Жалақы (w)

2. Жалпы жеке инвестициялар (I)

2. Пайыз (r)

3. Мемлекеттік шығындар (G)

3. Рента (R)

4. Таза экспорт (NX)

4. Пайда (P)

5. Жанама салықтар (Tindirect)

6. Амортизация (d)

Осы екі әдіс арқылы ЖІӨ бойынша шығындар мен табыстар бір-біріне тең болады, яғни нәтижесінде бірдей шаманы көрсетуге тиіс.

Келесі маңызды көрсеткіштердің қалай анықталатынын түсіндірейік.

ҰШЖ-гі екінші макроэкономикалық көрсеткіш – ол жалпы ұлттық өнім (ЖҰӨ). ЖҰӨ – бұл ел азаматтарының ел ішінде және оның сыртында ұлттық факторлардың көмегімен өндірген соңғы тауарлар мен қызметтерінің жылдық құны.

ҰШЖ-гі ЖІӨ мен ЖҰӨ-нен басқа макроэкономикалық көрсеткіштер бар. Оларға таза ұлттық өнім (ТҰӨ), ұлттық табыс (ҰТ), жеке табыс (ЖТ) және қолда бар табыс (ҚБТ) жатады. Келесі көрсеткіш:

ТҰӨ – ЖҰӨ мен амортизациялық аударымдар арасындағы айырма.

ТҰӨ көрсеткіші тозған құрал-жабдықтарға амортизациялық аударымдарды аударып болғаннан кейінгі тұтынуға қажетті түпкілікті өнімдер мен қызметтердің соңғы нарықтық құнының жиынтығын көрсетеді. ТҰӨ-нің құрамында акциздер, кедендік салықтар және қосылған құн салығы сияқты жанама салықтардың түрлері болады. Осы салықтарды ТҰӨ-нен азайтсақ, макроэкономикалық көрсеткіштің келесі түрін аламыз.

ҰТ – ел тұрғындарының еңбек, капитал, жер және кәсіпкерлік қабілет сияқты ұлттық сипаттағы өндіріс факторларының иелері ретінде жалақы, пайыз, рента және пайда түрінде тапқан табыстарының жиынтығы. Алайда осындай табыстардың барлығы түгелімен тұтыну мен жинақтауға кетпейді. Олай болса, ҰТ-тан жеке табыс көрсеткіші алынады.

ЖТ – ел тұрғындары мен фирмалардың салықтық төлемдерді төлегенге дейінгі тапқан табыстарының жиынтығы. ЖТ-ты табу үшін ҰТ-тан әлеуметтік сақтандыру жарналарын, корпорацияның бөлінбеген пайдасын, корпорациялық табыс салығын алып тастап трансферттік төлемдерді қосу керек.

Соңында, біз мына көрсеткішті айтамыз.

ҚБТ – ел азаматтарының барлық салықтық төлемдерді төлегеннен кейінгі тапқан табыстарының жиынтығы. ҚБТ көрсеткішін есептеу үшін ЖТ-тан салықтық төлемдерді алып тастау қажет. ҚБТ көрсеткішін соңында азаматтар екі мақсатпен жұмсайды, яғни оның бір бөлігі тұтынуға кетеді, ал қалған бөлігі жинақталады.

Осы аталған негізгі көрсеткіштердің қаншалықты маңызды екендігін толық түсініп, оларды есептей алу мәнерін білулеріңіз қажет.

Сонымен, ҰШЖ-гі аталған негізгі макроэкономикалық көрсеткіштер жиынтық өнім мен жиынтық табыстың сандық нәтижелерін бағалап көрсетеді. Сандық көрсеткіштермен қатар сапалық көрсеткіштерді де атап өткен жөн. Мәселен, жан басына шаққандағы ЖІӨ, таза экономикалық әл-ауқат және ұлттық байлық деген көрсеткіштер тұрғындардың өмір сүру сапасы мен деңгейін, экономикалық өсудің жағымды жақтарын, ғылыми-техникалық прогресстің жетістіктерін сипаттай алады.

3. Номинал және нақты жалпы ішкі өнім. Тұтынушылық бағалар индексі және жалпы ішкі өнім дефляторы

Дәрістің үшінші сұрағында сіздер жалпы ішкі өнімнің түрлерімен таныс боласыздар және ол көрсеткіштің бағалар деңгейіне қандай әсері бар екенін білесіздер.

ЖІӨ және ҰТ сияқты макроэкономикалық көрсеткіштер ақшалай көрсеткіштер болғандықтан, олардың көлемі елдегі бағалар деңгейіне тәуелді болып табылады. Өндіріс көлемінің шамасын анықтау үшін индекс түрінде көрінетін бағалар деңгейінің қандай екендігін білу қажет. Бағалар индексі дегеніміз не?

Бағалар индексі – бұл осы жылдағы (ағымдық) тауарлар мен қызметтердің белгілі бір жиынының (тұтыну себеті) жиынтық бағасы мен өткен жылғы (базистік) тауарлар мен қызметтердің сондай тобының жиынтық бағасы арасындағы арақатынас.

Осы жылғы бағалар индексі = осы жылғы тұтыну қоржынының нарықтық бағасы / өткен жылғы тұтыну қоржынының нарықтық бағасы × 100%.

Мысалы, 2012 жылы тұтыну қоржынының нарықтық құны 64 долларға тең; ал өткен 2011 жылы 50 долларға тең болса, онда 2012 жылғы бағалар индексі мынадай болады:

$$2012 \text{ жылғы бағалар индексі} = 64 / 50 \times 100\% = 128\%.$$

ЖІӨ-нің бағалар индексі. ЖІӨ-нің бағалар индексі ЖІӨ дефляторы деп атайды. Ол тұтынушылық тауарлар мен қызметтердің бағаларынан, инвестициялық тауарлардың бағаларынан, мемлекеттің сатып алатын тауарларының бағаларынан және әлемдік нарықта сатылған және сатып алынған тауарлар мен қызметтердің бағаларынан құралады. ЖІӨ дефляторы ақшалай нысандағы, яғни атаулы ЖІӨ-ді бағалардың өзгеруіне байланысты түзетуші көрсеткіш болып табылады.

ЖІӨ дефляторы арқылы әртүрлі жылдар арасындағы өндіріс көлемін салыстыруға болады. Әртүрлі жылдар үшін алынатын бағалар индексінің жиыны бағалардың қаншалықты өскендігін немесе төмендегендігін анықтауға мүмкіндік береді. Сәйкесінше, біз ЖІӨ-нің ақшалай, уақытша және сандық көрсеткіш екендігіне көз жеткіземіз. Оның шамасына өндірілген өнімнің санымен қатар, бағалар деңгейі де әсер етеді. Олай болса, біз ЖІӨ-нің екі түрін бөліп көрсетеміз:

1. Номинал ЖІӨ - ағымдағы нарықтық бағалармен есептелетін ЖІӨ-нің деңгейі.

2. Нақты ЖІӨ – бағалар деңгейінің шамасын (инфляция және дефляция) есепке ала отырып түзетілген немесе тұрақты бағалармен есептелетін ЖІӨ-нің деңгейі.

Номинал және нақты ЖІӨ-ң мысалын «Экономикс» оқулығының осы тақырыпқа қатысты келтірілген кестеден көруге болады.

Осыған байланысты ЖІӨ дефляторы төмендегі формуламен есептеледі:

$$\text{ЖІӨ дефляторы} = \text{атаулы ЖІӨ} / \text{нақты ЖІӨ}.$$

Сәйкесінше:

$$\text{Нақты ЖІӨ} = \text{атаулы ЖІӨ} / \text{ЖІӨ дефляторы}.$$

Біздің мысалымызда, 2012 жыл үшін атаулы ЖІӨ деңгейі 64 долларға тең, ал ЖІӨ дефляторы – 128, онда нақты ЖІӨ 50 долларға тең болады.

Нақты ЖІӨ ұлттық экономиканың даму деңгейін аса нақты түрде есептей алады.

Келесі маңызды ұғымды қарастырайық.

Тұтынушылық бағалар индексі. ЖІӨ дефляторынан басқа бір индекс тұтынушылық бағалар индексі (ТБИ) де аса маңызды көрсеткіштердің бірі болып табылады. Оның құрамына тұтынушылық тауарлар мен қызметтердің бағалары кіреді. Бұл жерде тұтынушылық тауарлар мен қызметтер құрамының жиынын «тұтыну себеті» деп атайды. Тұтыну себеті адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандыратын және олардың өмір сүруінің негізі болып табылатын бірінші қажеттіліктегі ең маңызды заттарды есепке алады. Мәселен, АҚШ-та ТБИ тұтыну себетінің құрамына кіретін 300-ден астам тауарлар мен қызметтердің бағаларын есепке алады.

ТБИ-дың ЖІӨ дефляторынан басты айырмашылығы мынадан көрінеді, яғни ТБИ нарықтық тұтыну себетінің құрамын тұрақты, өзгермейді деп болжайды. Жылдан жылға тауарлар мен қызметтердің құрылымы өзгеріссіз қалады. Ал ЖІӨ дефляторы нарықтық тұтыну себетінің құрамы жылдан жылға өзгеріп отырады деп болжайды.

Бірақ біз белгілі бір дәрежеде бағалар индексінің салыстырмалы көрсеткіштер болып табылатындығын және ЖІӨ дефляторының да, ТБИ-дың да өзіне тән кемшіліктерінің бар екендігін айтып өткеніміз жөн.

Түйін

1. ЖІӨ – сол елде тұратын өндірушілер капиталының ұлттық сипатына қарамастан бір жылда өндірген және сатқан тауарлары мен қызметтерінің нарықтық құндарының жиынтығы. ЖҰӨ – кез келген азаматтардың өз елі ішінде және басқа елдерде өзінің ұлттық капиталы көмегімен бір жылда өндірген және сатқан тауарлары мен қызметтерінің нарықтық құндарының жиынтығы.

2. Жалпы ішкі өнім мынадай әдістермен есептеледі: қосылған құн бойынша, шығындар бойынша және табыстар бойынша. Сонымен қатар, жалпы ішкі өнімге баға деңгейі маңызды түрде әсер еткендіктен оның екі түрі ажыратылады: номинал жалпы ішкі өнім және нақты жалпы ішкі өнім.

3. Номинал ЖІӨ – осы жылғы ағымдағы бағалармен есептелген ЖІӨ көлемі. Нақты ЖІӨ – бағалардың өзгерісін есепке алатын және базистік бағалармен есептелетін ЖІӨ көлемі.

4. Бағалар индекстерінің макроэкономикалық көрсеткіштері тұтыну бағаларының индексі және өндірушілер бағаларының индексі болып бөлінеді. Жалпы ішкі өнім дефляторы атаулы жалпы ішкі өнімнің нақты жалпы ішкі өнімге қатынасын білдіреді.

Шолу сұрақтары:

1. Макроэкономикалық талдаудың ерекшеліктері қандай?
2. Макроэкономиканың зерттейтін негізгі мәселелері қандай?
3. Макроэкономикалық саясаттың негізгі құралдары қандай?
4. Ұлттық экономикада табыстар мен шығындар айналымы қалай жүреді?
5. Ұлттық шоттар жүйесі дегеніміз не?
6. Жалпы ішкі өнім мен жалпы ұлттық өнімнің арасында қандай айырмашылық бар?
7. Негізгі макроэкономикалық көрсеткіштер қандай?
8. Жалпы ішкі өнімді есептеудің қандай әдістері бар?
9. Елдегі бағалар деңгейі жалпы ішкі өнімнің қарқынына қалай әсер етеді?
10. Бағалар индексі дегеніміз не?

Ұсынылатын әдебиеттер тізімі:

1. Доғалов А.Н., Досмағанбетов Н.С. Макроэкономика: экономикалық мамандықтарға арналған оқулық / ҚР Жоғары оқу орындарының қауымдастығы. 2-басылым, өңделген және толықтырылған. – Алматы, Print-S, 2012. – 460 б. 2-тақырып.

2. Мамыров Н.Қ., Тілеужанова М.Ә. Макроэкономика: Оқулық. – Алматы: Экономика, 2003. 2-тарау.
3. Макроэкономика: учебник / Под общ. ред. А.А. Абишева, К.А. Хубиева. – Алматы: «Экономика», 2009. Раздел 1, глава 2.
4. Вечканов Г.С., Вечканова Г.Р. Макроэкономика. 4-е изд. – Спб.: Питер, 2011. Глава 2.
5. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика: учебник / Под общ. ред. д.э.н., проф. А.Ф. Сидоровича; МГУ им. М.В. Ломоносова. – 10-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство «Дело и Сервис», 2013. Глава 2.
6. Курс экономической теории: Учебник – 5-е исправленное, дополненное и переработанное издание / Под общ. ред. Чепурина М.Н. и Киселевой Е.А. – Киров: «АСА», 2006. (Раздел 3: Макроэкономика). Глава 16.
7. Селищев А.С. Макроэкономика. 3-е изд. – Спб.: Питер, 2005. Глава 1.
8. Н. Грегори Мэнкью. Принципы макроэкономики. 4-е изд./Пер. с англ. – Спб.: Питер, 2012.–544 с.